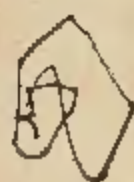

ਪੰ
ਜਾ
ਬੀ
ਦ
ਨੀ
ਆ

ਫਰਵਰੀ, ੧੯੬੧

ਸਾਹਿਤ : ਡਾ. ਰੁਪਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ. ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸਾਲਾਨਾ ਅੰਕ

ਸਾਲ ਮਾਰਚ, ੧੯੬੧ ਦਾ ਪਰਚਾ '੧੯੬੦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ' ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮਾਰਚ ਦਾ ਪਰਚਾ ਪਿਛਲੇ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੁਰ ਆਲੋਚਨਾ ਅੰਕ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ।

ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਖਵੀ ਕਰਵਾ ਲਵੋ।

ਸੰਪਾਦਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ

‘ਜਿਸਨੂੰ ਲਗਦੀ ਸੋਈ ਜਾਣੇ’

ਮੈਰਾ ਰੋਗ ਨ ਕੋਇ ਪਛਾਣੈ ।

ਦਾਰੂ ਦੇ ਦੇ ਰਹੇ ਸਿਯਾਣੇ ।

ਪੜ ਪੜ ਥਕੇ ਇਲਮ ਮੋਲਾਣੇ ।

ਮੱਜਨੂੰ ਜੇਹੇ ਇਸ਼ਕ ਰੰਝਾਣੇ ।

ਯੂਸਬ ਜੇਹੇ ਹੋਟ ਵਿਛਾਣੇ ।

ਜਿਸਨੂੰ ਲਗਦੀ ਸੋਈ ਜਾਣੇ ।

ਜਿਸ ਨੇ ਢੇੜਿਆ ॥ ੩ ॥

[ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ
ਹਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ]

ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰੀ ਤੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਮਿਤ

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਉਚੇਰੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਲਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਪਰਬੀਨਤਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਚੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਿਪੁੰਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਤ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਕਰਨ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮੰਗ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਕਵੀ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਬਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਝੇ ਦੌੜਾਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਬ ਜਾਂ ਰਸਕਿਨ ਨੇ ਕਦੇ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਧਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤ ਕਵੀ, ਕੇਵਲ ਕਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਵਾ ਅਹਿਮਦ ਯਸ਼ਾਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੱਧੇ ਹੀ ਮਾਰਕੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਏਹੀ ਅਹਿਮਦ ਵਾਰਸ ਦੀ ਬਾਬਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਵਾਰਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀਰ ਹੀ ਲਿਖੀ, ਪਰ ਉਸੇ ਨੇ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸਮ ਆਪਣੀ 'ਸੱਸੀ' ਲਈ, ਫ਼ਜ਼ਲ-ਸ਼ਾਹ 'ਮੋਹਣੀ' ਲਈ ਤੇ ਨਜ਼ਾਬਤ 'ਨਾਦਰ ਦੀ ਵਾਰ' ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਪੂਰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਉਦੈ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸਹਾਈ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਛਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਾਏ ਕਈ ਇਕ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਪੂਰ ਹੱਥ ਅਜਮਾਏ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿੰਮਤੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਲੇਰੀਆ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਕਹਾਣੀ, ਲਿਖੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਸੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ-

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਤੁਲਸੀ ਕੇਵਲ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਲਈ ਅਜ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਤਕਾਰਿਆ ਤੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੇ ਕੋਈ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਗੋ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਸੀਆ-ਗੋ ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅਨੀਸ ਵਾਂਗ ਮਰਸੀਏ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ 'ਬੰਬ ਨਹੀਂ' ਪਾਉਂਦਾ। ਨਸਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕਦੀ ਨਜ਼ਮ ਵਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਸਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਵਧੇਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਲਗ ਭਗ ਸੱਥ ਦੇ ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਏਹੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਪੁਰ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਤੇ ਨਾਮਨਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ।

ਪਰੰਤੂ ਅਜ ਜਦ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਕਾਰ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਬਣਤਰ ਪੂਰ ਤਰਜ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ, ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ, ਚਾਰਸ਼ਨੀ, ਗ਼ਲਪਕਾਰ, ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾਗਰ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਛਾਪਣ ਸਮੇਂ 'ਟਾਈਟਲ ਦੇ ਮੰਦਲੇ ਪਤਰੇ ਪੁਰ ਜਲੀ ਹਰਫਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਵੀ ਹੈ, ਕਹਾਣਾਕਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਬੜੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਇਸ਼ਤਹਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

'ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ; 'ਕਵਿਤਾ' ਵਾਰਤਕ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਵਲ' ਆਦਿ, ਤੇ ਹਰ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਰਜਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿਤੇ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਕਿ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਂ

ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕੋ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਖਾਸਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਹਰ ਸਾਹਿਤ-ਨਿਖਾਸ ਵਿਚ ਜੋੜਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹਰ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਪੋ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ, ਅਜ ਉਹ ਨਾਟਕਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ, ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਕਵੀ ਵੀ। ਡਾ. ਦਰਦੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੀਘਰ ਆਪਣਾ-ਖੇਤਰ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਵੀਆਂ ਨੌਂ ਤੋਂ ਖਿਚਤੀਆਂ ਖੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮਹਾਨ ਚਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੰਦਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਨੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਹੋਇਆ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਦੁੱਗਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੇ ਨਾਟਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਮੈਦਾਨ ਮਾਰਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਕੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸ਼ਕ ਜਾਰੀ ਰਖਦੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸੁਕੀ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਡਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕੇਵਲ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਤਤ ਹਾਸਲ ਹੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਖਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ, ਨਾਟਕਾਰ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਵੀ ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਜ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਲੋਚਕ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਸ਼ਲ ਨੂੰ ਏਹੀ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵਲ ਹੱਥ ਵਧਾਉਣ ਲਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਖੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਪਟਨੇ ਫਿਰੇ ਗਾ। ਏਹੀ ਹਾਲ ਡਾ. ਦਰਦੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਰਖਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਪਤ੍ਰਿ ਬਿਣੈ ਕਰਾਂਗੇ, ਕਿ ਉਹ ਬਹੁ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਿਪੁੰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਕਰਨ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਨੀਆ]

ਦੇਣ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੁਖ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਾਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾਮਈ ਕਲਮ ਦੀ ਅਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਵਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਬਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਗਲਪ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਜਿਹਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਕਦੀ ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਉਤਰ ਇਕ ਵਡੇ ਨਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਮਈ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਮਾਲਾਮਾਲ ਕਰਨ? ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਨੀਆ ਦਾ ਭਲਾ ਤੇ ਲਾਭ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਵਡੀ ਵੋਤ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੋਖਿਆ ਵਧਾਉਣ ਵਲ ਹੈ। ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਦਰਜਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤ-ਬੱਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਖਵਾਏ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ੈਲਾਦ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਧ-ਨੰਗੀ, ਅੱਧ-ਭੁਖੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਵੋਤ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਤੇ ਰੋਲਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਾਂਗੇ। ਕਵੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਇਕੋ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ-ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ੀਰ ਨਾ ਰਖਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਹਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਜਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਥੇ ਵਧੇਰੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖੇਗੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੱਧ-ਘੜੀਆਂ ਤੇ ਅੱਧ-ਪਕੀਆਂ ਜਾਂ ਸੋਕੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਆਓ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਕਰਨ ਵਲ ਦੇੜੀਏ, ਨਾਂ ਕਿ ਹਰ ਸਾਹਿਤ-ਵੋਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਜਾਂ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ। ਹਰ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਾ ਕਾਰੀਗਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਚੱਸੀ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਾਰੀਗਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਕੋ ਕ੍ਰਿਤ ਪੁਰ ਉਮਰਾਂ ਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਵਡੀ ਭੁਲ ਸਾਡੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਜਾਂ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਗਤੀਦਾ ਕਵੀ, ਚਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲ ਨੂੰ ਵੇਤਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਕ ਅੱਧ ਕੱਚੀ ਪਿੱਲੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਗਮਨਾਮ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਛਪਵਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਾਪਣ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਪਰਕਾਸ਼ਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਵੇਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਡਾ ਮੁਲ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਕੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਿਛੋਂ ਰੱਦੀ ਦੇ ਭਾ ਵਿਕਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਚੇਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਸਮੇਂ ਵਡੇ ਵਡੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮੁਖ-ਬੰਧ, ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੁਖ-ਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰਸ ਜਾਂ ਭਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਰੋਬਰ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦੇ ਰਚਨਾਗਰੇ ਦੀ ਮੁਬਾਮਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਣੇ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਛਪ ਜਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕੁਝ ਫਰਮੇ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਿਖ ਦੇਈਏ। ਸਾਡੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਤੁਤਾਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਭਾਗਾ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਸੁਧ ਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਣ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨ ਛਪਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨ ਰਹੀ, ਜਦ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਉਹ ਪੁਸਤਕ 'ਦਾਗ਼' ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪਕੇ ਪੁਸਤਕ-ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਵੇਖੀ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਦਾਗ਼ੀ ਸੀ। ਕੀ ਸਾਡੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦੇ ਰਚਨਾਗਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਾਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ਦਾਰ ਨ ਕਰਨ। ਅਤੇ ਕੀ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਐਸੇ ਗੱਦੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ। ਲਿਖਣਹਾਰੇ ਨੂੰ ਕੀ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪੁਜਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੇਖਣ ਤੋਂ

ਪਹਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਡੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਘਣ ਸਚਿਆਈ ਪੂਰ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਠੇਸ ਦੇਵੇ।

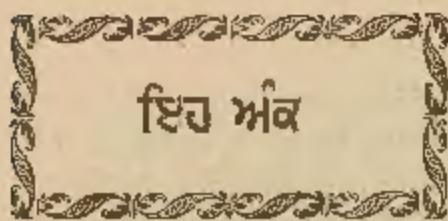
ਅਸੀਂ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜੀਆਂ ਪਾਸ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਅਪੀਲ ਕਰਾਂਗੇ, ਕਿ ਉਹ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਠਰੱਮੇ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂਜਣ, ਸਵਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਮਸ਼ਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਨ ਕਰਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਪਿੱਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਵਾਲੀ ਪਦਵੀ ਤਾਂ ਛਾਵੇਂ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਆਕਾਸ਼ ਪੂਰ ਕਦੀ ਵੀ ਰਮਕਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਚੰਨ ਨੇ ਕਦੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਾਡੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਲਈ ਪੂਰਨ ਚਾਨਣੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਪੂਰੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਘਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰੀ ਤੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦੇ ਲੇਖਕ ਸਾਡੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਦਸੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕੋਈਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਿਣੇ ਕਰਾਂਗੇ, ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸਚੱਮਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਾਂਹਲਾਂ ਹੀ ਟੀ-ਟੀ ਪੂਰ ਨ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੌਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਉਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਜੀ ਦੂਜੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਸੁਹਰਤ ਤੇ ਪਦਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕ-ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੇਵਲ ਚੰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਉਤੁਤਾਈਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭੂਮਕਈਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਦਾ ਲਾਉਣੇ ਬਚਾਉਣਗੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ, ਸੁਚੱਮਾ, ਸੁਲਭਿਆ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਬੀਨ, ਪੱਕਾ ਤੇ ਸਦਾ-ਰਹਿਣਾ ਸਾਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਤੇ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

[ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ

ਇਹ ਅੰਕ

ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਮਹੀਨੇ ਵਾਂਗ ਇਹ

ਫਰਵਰੀ ੧੯੬੧ ਦਾ ਅੰਕ ਵੀ ਆਕਾਸ਼

ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਫਰਵਰੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹਾਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਰੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਇਹ ਅੰਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ '੧੯੬੦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਤੇ ਮਈ ਦੇ ਮਹਾਨ 'ਟੈਗੋਰ ਅੰਕ' ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦਸ ਕੁ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਪਰ ਨਿਗਰ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗਾ ਬਹੁਰਗਾਨਾ ਸਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗ ਵਗ ਉਤਰੀ ਫਾਰਤ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਸੌਨਾਂ ਬਲਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਂ ਬੱਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਗੁਰਬਤ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਲਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਭਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰੋਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਹਿਤ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨਿਕਲਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲੀ ਪੱਕੀ ਰੋਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ, ਮੂਲ, ਜਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤਕ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧਾਗੇ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਰੇਂਦਰ ਧੀਰ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ' ਦੇ ਅਗਸਤ, ੧੯੬੦ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛੋਹਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਤੇ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਨਿ: ਕ' ਲੇਖ ਲੰਮੇਰਿਆਂ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਪੇਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਰੋ ਪਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਵਲ ਜਤਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਲੇਖ 'ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅਗਲੇਰੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਦਿਆਂਗੇ।

ਜੇਹਾ ਕਿ ਅਸਾਂ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਜ਼ੇਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ]

ਬਿਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਲ ਦਵਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਇਕ ਨ ਇਕ ਲੇਖ ਅਜਿਹਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰੀਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਾਰ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਛਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਰੀਖਣ ਅਸੀਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਰਹੀਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁੱਝੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਾਲੀ ਤਕ ਪਾਰਖੂਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਓਹਲੇ ਹੀ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਗੁਮਨਾਮ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵੇਰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਕ ਲੇਖ 'ਗੁਰਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਖੰਨਾ' ਪੁਰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਬਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਮਯਾਬ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਅਸੋਕੀ ਗੱਦ ਹਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਾਲੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾ. ਚੌਰ ਸਿੰਘ 'ਕੁਝ ਜਮਾਂ' ਖਿਡਾ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਹਾਲਾਂ ਚਿੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਗੱਦ ਅਤੇ ਗੱਦਕਾਰਾਂ ਪੁਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਪਾਲਦੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਜੇਹਾ ਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਸੰਸਾਰ ਪੁਰ ਇਕ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦਿਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਰਬਰੀ ਕਲਾਕਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਪਾਸ ਖਿਨੋਂ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਰੋਦੀ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਭਾਵ—ਸਨਕ ਬਲਾਉਣ ਵਲ ਉੱਚੇਰਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਣ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇਰੀ ਗੱਦ ਹੀ ਫੁਹ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਡ-ਮੁਲਾ ਸ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਕ ਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਮਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਬਹੁ-ਮੁਲੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਆਪਣੀ ਆਭਾ ਦੀ ਛਾਅ ਮਾਰਦੇ ਦਿਸਣ । ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਕਸਵੰਤੀ ਤੋਂ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਕੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਹਿਲ ਦਾ 'ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਲ' । ਹਲਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮਾਣ ਸਕਣਗੇ ।

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਜੋ ਬਰਸੀ ਇਸ ਸਾਲ ਮਈ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਹੀਨੇ ਅਸੀਂ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵੀ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਵਤ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਰਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦਸੰਬਰ ੬੦ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ 'ਟੈਗੋਰ ਪਾਠ' ਹੇਠ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਅਨੰਦ' ਦਾ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਵਾਦ 'ਈਰਾਨ ਵਿਖੇ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਮੂਲ ਅਥਵਾ ਬੰਗਾਲੀ ਤੋਂ ਉਲਥਾਇਆ ਹੋਣ

ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੰਗ ਨੂੰ ਪਕਿਆਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਚੱਖ ਸਕਣਗੇ ।

ਜਨ-ਪਾਠਕ ਭਾਗ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੀਘਰ 'ਜਨ-ਸਾਹਿਤ' ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਕਈ ਇਕ ਸੁਭਾਗੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਲਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲਾ ਸਕੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ, ਡਾ. ਆਰ. ਮੈਲ. ਆਹੁਸਾ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਗੁਲਜ਼ਰੀ ਫਾਰਗ, ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ, ਸਰਬੇਸ਼, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ, ਸ਼ਾਕਿਰ ਪੁਰਸਾਰਥੀ ਰਾਜ ਦੁਲਾਰ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਅਮਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ । ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਕਾ ਜੋਹ ਪਰ ਕੀਮਤੀ ਗੀਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਮਾਇਆ—ਭੱਖੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਰਖਣਗੇ ।

ਜ. ਸ. ਸ.

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਰੇਰਨ ਸਾਡੇ ਬਲਵੰਤ, ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ, ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਹਿਰਦੇਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ: ਸੁਹੱਪਣ ਤੇ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਨੇ, ਆਤਮ-ਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕੁਚੀ ਨੇ । ਪੰਜਾਬ-ਸਰਹਦੀ ਸੂਬਾ ਹੈ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਲਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਕਤਲ, ਬੇ-ਅਬਰੋਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ । ਨਿੱਤ ਦਿਆਂ ਪੁਆੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਨੇ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ, ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਚੌੜੀ ਦਿੱਠ, ਨਿਰੋਇਆ, ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭੈ ਭਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਸ੍ਰੀ ਸਿੱਧਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਿਆਂ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਜੋਸ਼-ਦਿਵਾਉ ਖੁਸ਼ਦੀਆਂ ਉਤੇ ਫੁਲ ਫੁਲ, ਪੌਂਦੇ ਆਏ ਹਨ । ਸਾਡਾ ਰਾਗ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੇਲ ਤੇ ਕਲਪਨਾ-ਭਰਿਆ ਸਾਹਿਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਸਰਬ-ਜਨਕ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ, —ਦੇਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੇਵਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ-ਉਪਜਾਊ ਫਲ ਹੈ ।

(ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਵਿਚ

ਕਸ਼ਮੀਰ

ਜ. ਸ. ਸ.

“ਕਸ਼ਮੀਰ ਜੇਹਾ ਕੋਈ ਮੁਲਕ ਨਾਹੀ
ਨਹੀਂ ਚਾਨਣ। ਵੇਖ ਦੇ ਨੂਰ ਹੋਹਾ”

(ਵਾਰਸ-ਹੀਰ)

ਦਰਿਆ ਅਰਬ ਦੇ ਪੂਰਬ ਤੇ ਚਾਵੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ
ਨੂੰ ੮੦੯੭੦ ਵਰਗ ਮੀਲ ਪੁਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ
੩੨੯੧੭ ਤੋਂ ੪੯੦੫੮ ਲੰਕਾਰ ਤੇ ੭੩੦੨੬ ਤੋਂ
੮੦੦੩੦ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਹੁ-ਮਨਜ਼ਲੇ
ਮਕਾਨ ਵਾਂਗ ਪੈਂਡੀਓਂ ਪੈਂਡੀ ਉਚਾ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਵਧਦਾ
ਉਠਦਾ ਜਾਂਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹੈ—ਜਿਸ ਦਾ ਬੂਹਾ ਜੰਮੂ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ
ਦਾ ਮੱਥਾ ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਹਲਮ, ਗੁਜਰਾਤ,
ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ
ਵਿਚ ਵਿਛਿਆ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਇਸ ਦੀ
ਬਰਫਾਨੀ ਟੋਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਧੋਲੀ ਧਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ
ਕੋਹ ਕਾਫ਼ ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਮੁੰਦਰਤਾ-ਫਰਪੂਰ ਦਨ।
ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਹੀਰ ਜੱਟੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਧਰਤੀ
ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਧੋਲੀ-ਧਾਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕਬਾਲ
ਉਹ ਜੇਏ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਜੋਗੀ ਰਾਂਝੇ ਅਗੇ ਇਉਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ
ਹੈ:—

“ਸਾਨੂੰ ਹੀਰ ਜੱਟੀ ਧੋਲੀ-ਧਾਰ ਦਿਸੇ,
ਕੋਹ ਕਾਫ਼ ਤੇ ਬਰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜੀ।”

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਦੁਫ਼ਰੇ ਉਚੇ
ਪਰਬਤ ਘਾਵਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਮਲੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕਜੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ
ਪਈ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਕੇਵੇ ਇੰਜ
ਖਲੋਤੇ ਇਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਯੁਗਾਂ ਯੁਗਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ

ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੋਹ-ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹੋਣ:—

‘ਚਾਰ ਦੁਫ਼ਰੇ ਪਰਬਤ ਉਚੇ
ਨਾਲ ਘਾਵਾਂ ਦੇ ਕਜੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ-ਬੰਧਨ
ਖੜ੍ਹੇ ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਬੜੇ।’

ਇਸ ‘ਟੁਕੜੀ ਯੁਗ ਤੋਂ ਨਿਆਰੀ’ ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਚੰਗਿਰਦੇ
ਫੁੱਲੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅਸਮਾਨੀ ਫੁਹ ਤੇ ਅਰਬੀ
ਰਮਜਾਂ ਦੀ ਤਾਰਿਆਂ-ਵੱਤ ਜੜ੍ਹੀ ਇੰਮੀ ਨਾਲ ਲਪੇਟਿਆ
ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ-ਧਰਤ ਦਾ ਡੋਲਾ
ਅਸਮਾਨੋਂ ਉਤਰਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ: ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

“ਜਿਸ ਥਾਵੇਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਕੇ
ਇਹ ਮੁੱਠ ਡਿਗੀ ਸਾਰੀ
ਉਹ ਥਾਉਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣ ਗਿਆ
ਟੁਕੜੀ ਜਗ ਤੋਂ ਨਿਆਰੀ।”

ਅਸਮਾਨੀ-ਫੁਹ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਤੀ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕ
ਪੁਸ਼ਕ ਕੇ ਸੰਵਰੀ ਧਰਤ ਦੀ ਹਿੱਕ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਰਮਜ
ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਚਸਕਣ ਤੇ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ:—

“ਹੈ ਧਰਤੀ ਪਰ ਫੁਹ ਅਸਮਾਨੀ
ਮੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕੇ।
ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਸ, ਸ਼ਾਦ, ਨਜ਼ਾਰੇ,
ਰਮਜ ਅਰਬ ਦੀ ਚਮਕੇ।”

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਥੇ ਦੇ ਖਾਣੀਆਂ
ਦੀ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣੇ ਅੱਗ ਲਗੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਬਰਫ
ਵਰ ਜੰਮੀ ਹੋਣ ਪੁਰ ਵੀ ਲਾਲ ਰੋਤੀ ਹੋ ਮੱਘ ਉਠਦੀ
ਹੈ:—

“ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਪਾਲੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਨੂੰ
ਬਰਫਾਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਤੀਆਂ।”

ਚਦ੍ਰਾਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਰਗਸਾਂ, ਧਰਤੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਵੱਤ
ਅੰਗੂਰੀ ਵੇਲਾਂ, ਤੇ ਸੰਯੁਤ ਵਰਗੇ ਘਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
ਮਸ਼ਮਲੀ ਫਰਸ਼ ਵੀ ਨਾਦਮ ਤੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਗਈ ਪਾ ਲੈਂਦੇ
ਹਨ। ਡਾ. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

“ਕਿਧਰੇ ਮਸਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਿਚ ਨਰਗਸ,
ਵੇਲਾਂ ਕਿਤੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਅੰਗੂਰ ਦੀਆਂ।
ਫੁਰਸ਼ ਮਸ਼ਮਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਵੇ ਨਾਦਮ,
ਤੋਰੇ ਘਾਹ ਵਿਚ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਸੰਯੁਤ ਦੀਆਂ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ]

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੁਸਨ ਕਿਸੇ ਨਸ਼ਿਆਈ ਮੁਟਿਆਰ ਵਾਂਗ ਇਥੇ
ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਂਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣੇਂ ਦਾਵਤੇ
ਅਮਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ
ਹਰੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਮਾਣੇਂ ਕਾਦਰ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਰੀਆਂ
ਲਾਹ ਕੇ ਰੋਖੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣ । ਦਰਬਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ
ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਉਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

‘ਨਿਤ ਹੁਸਨ ਲਵੇ ਅੰਗੜਾਈਆਂ,
ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਤੇਰੇ ਭਲ ਵਿਚ ।
ਇਹ ਬੂਟੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ,
ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉਤਰੀਆਂ ਪਰੀਆਂ।’

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕਵੀ ਦੀ ਅੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੋਂ
ਸੈਨਤਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰੁਝ ਪੁਛ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:—

ਅੱਖ ਵੇਖੇ ਤੇ ਦਿਲ ਪੁਛੇ
ਇਹ ਕੀਕਰ ਸੀਵਣ ਜਲ ਵਿਚ
ਨਿਤ ਹੁਸਨ ਲਵੇ ਅੰਗੜਾਈਆਂ.....

ਇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਲਈ ਤਾਂ ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੁਸਨ
ਰਮਣੀਕ ਇਕੱਲ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਰਾਸ ਰਚਾਈ
ਏਨਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ:—

ਚੁਣ ਇਹ ਉਦੀ ਪਧਰਾਈ
ਹੁਸਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ ਰਚਾਈ
ਰਚਿਐ ਇਕ ਅਜਬ ਕਲਾ-ਘਰ
ਏਨੀ ਰਮਣੀਕ ਇਕੱਲ ਵਿਚ

ਕਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ-ਚੀਲਾਂ ਦੇ
ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਖਿਚੀਂਦਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਵਕੜੀ
ਲੋੜਦਾ ਹੈ । ਆਕਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਤੇ ਫੁਕਲ ਵੇਖ
ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁ-
ਭਵ ਇਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਰਤਵਰਤ
ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਹਨ : ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਚਾਨਾਂ ਵਿਚ
ਕੁੰਮਿਆਂ ਇਉਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਬੋਲ ਉਠਦਾ ਹੈ:—

‘ਲੰਮੀਆਂ ਚੀਲਾਂ ਤਾਈਂ ਕਿਧਰੇ
ਲੈਂਦਾ ਵਿਚ ਕਲਾਵੇ;
ਕਿਧਰੇ ਹੁੰਦਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰਾਂ ਮੈਂ
ਭਰਦਾ ਟੰਡੇ ਹਾਵੇ ।’

ਚਵਾਂ ਪਾਸੇ ਅਜੜੀਆਂ ਤੇ ਚਰਵਾਹਿਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਉਸ
ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਦ-ਮਾਖਿਉਂ ਚੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਮਸਤ

ਹਲੋਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ੇਖ ਲਾੜੇ ਵਾਂਗ ਸੁਹਾਗ ਰਾਤ ਨੂੰ
ਫੁਲ-ਬਹੁਆਂ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੋਂ ਸਾਵੀ ਸਾੜੀ ਦਾ ਪਲ੍ਹ
ਸਰਕਾਂਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅਖ-ਹਰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚਾਰ ਨਹੀਂ
ਰਸਦਾ । ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

‘ਚਰਵਾਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਧਰੇ
ਮਿਠੇ ਗੀਤ ਪਹਾੜੀ
ਫੁਲ ਬਹੁਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ
ਪ੍ਰੇਮਦਾ ਸਾਵੀ ਸਾੜੀ ।’

ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੌਣ ਰਜਿਆ ?

‘ਚਰ ਚਰ ਹੁਸਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਦੋਸੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਾਲਾਂ ।’

ਤਾਂਹੀਏਂ ਤਾਂ ਇਸ ਧਰਤ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ-ਮੋਹਰੇ ਰੰਗੇ ਪਾਣੀਆਂ
ਦੀਵੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਵੈਠਾ ਕਵੀ ਤਰਕਾਲਾਂ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ—ਤੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਹਿਰ-ਮੋਹਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਪੀ ਖੀਵਾ
ਹੋ ਹਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ:—

‘ਜ਼ਹਿਰ-ਮੋਹਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ
ਪੈ ਗਈਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ।’

ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਪਣੇ ਪਰਬਤਾਂ ਜਿਥੇ ਬਿਆਲ
ਉਤਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਆਪ ਸਦਾ ਬਸੰਤੀ ਖੇੜੇ ਵਿਚ
ਖਿੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਇਸ ਦੇ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਕਦੀ
ਢਲਦੀ ਨਹੀਂ । ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ‘ਝਾਵਾ’ ਦੇ
ਦੇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

‘ਪਰਬਤਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਆਲ ਅਣਛੋਹੇ
ਫੁਟਲ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਲਾਏ
ਸਦਾ ਬਸੰਤ ਸਦਾ ਹੀ ਖੇੜੇ,
ਸਦਾ ਹੀ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ।’

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ ਦੀ ਬਾਬਤ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ
ਸੀ, ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਥੇ ਸੜੇ ਬੁਲਸੇ ਪਰਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁਰਦਾ
ਪੌੜੀ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨੌ-ਬਰ-ਨੌ ਹੋ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖੰਡ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਡਾ.
ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ
ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:—

‘ਇਕ ਇਕ ਤੇਰਾ ਪਾਜ਼ਾ ਉਹ ਬਲੰਦ ਪਾਜ਼ਾ
ਪਸਤੀ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੋਨੜੀਰ ਦਿੱਸੀ ।’

ਤਰੀ ਆਖੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਮੁਰਦਿਆਂ,
 ਦਮੋ ਈਸਾ ਦੀ ਐਨ ਤਾਸੀਰ ਦਿੱਸੀ ।
 ਇਸ ਨੂੰ ਜੱਨਤ, ਜੱਨਤ-ਨਜ਼ੀਰ ਤੋਂ ਬਹਿਸਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ
 ਹੈ । ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਲਬਲ ਫੀਰੋਜ਼ੀਨ ਬਰਫ
 ਨੂੰ ਇਹ ਜੱਨਤ ਨਜ਼ੀਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਫੁਟ ਜਿੰਦਾ ਦਿਲਾਂ
 ਲਈ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਵੀ ਹੈ :—

‘ਜਿੰਦਾ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਜੱਗ ਉੱਤੇ,
 ਏਸ਼ਕ ਦੇਸ ਇਹ ਜੱਨਤ ਨਜ਼ੀਰ ਦਾ ਏ ।
 ਸਾਫ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹ ਗਾਹ ਕੇ,
 ਪਰਖ ਲਿਆ ਮੈਂ ਹੁਸਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਏ ।’
 ਭਾਵੇਂ ਡਾ. ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜੱਨਤ
 ਦੀ ਨਜ਼ੀਰ ਕੋਈ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ :—
 “ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜੱਨਤ ਨਜ਼ੀਰ ਆਖਾਂ,
 ਜੱਨਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੋਵੇ ਨਜ਼ੀਰ ਤੇਰੀ ।”

ਇਸ ਧਰਤ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ
 ਦੀਆਂ ਭਾਰਾਂ ਆਕਾਸ਼ੋਂ ਆ ਆ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀਆਂ,
 ਕਦੀ ਭੁਬਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਉਭਰਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ ।
 ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗਿ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਧਰਤ ਮੁਰ
 ਸੁਰਗ ਰਚਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ :—

‘ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਾਂ,
 ਆ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਣ ।
 ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸੁਰਗ ਵੇਖਿਆ,
 ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਆਣ ।’

ਭਾਈ ਵੀਰ, ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰਨ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ
 ‘ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ’ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਸੁਹਣੀ ਧਰਤ ਪੁਰ ਰਚਣ ਦੀ
 ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਦੇ ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ ਦੀ ਛੇਹ ਤੋਂ
 ਹੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਖੋੜੇ ਤੇ ਮਸਤੀ ਨਾਲ ਖੀਵਾ ਹੁੰਦਾ
 ਵੇਖਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲਗਿਆਂ
 ਦਿਲਗੀਰੀ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ—
 ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਖੋੜੇ ਤੇ ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ ਦਾ ਸੰਗ ਸਾਥ ਮਿਲ ਚੁਕਾ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

‘ਸੋਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲਗੀਏ,
 ਦਿਲ ਦਿਲਗੀਰੀ ਖਾਵੇ ।
 ਪਰ ਤੈਥੋਂ ਟੁਰਦਿਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰੇ,
 ਸਾਨੂੰ ਨ ਦੁਖ ਆਵੇ ।’

ਕਿਉਂ ਜੋ

‘ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ ਛੇਹ ਤੇਰੀ ਦਾ,
 ਜੋ ਰੂਹ ਸਾਡੀ ਲੀਤਾ ।
 ਖੋੜੇ ਵਾਲੀ ਮਸਤੀ ਦੇ ਰਿਹਾ,
 ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆ ਜਾਵੇ ।’

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦੋਸ
 ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛਡਦਿਆਂ ਦਿਲਗੀਰ
 ਹੋਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਇਆ :

‘ਛਡਦਿਆਂ ਦਿਲ ਦਿਲਗੀਰ,
 ਅਲਵਿਦਾ ! ਓ ! ਕਸ਼ਮੀਰ’

ਏਸ਼ਕ ‘ਸੋਹਣੀ ਸੈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅੜਿਆ, ਰੋਣ ਰੀਬ ਨ ਜਾਵੇ’
 ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇਹੀ ਸੁੰਦਰ ਧਰਤ ਦੇ ਮਖਮਲੀ ਘਾਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੇ
 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਪੁਰ ਪਲਸੇਰੇ ਮਾਰਦਾ, ਕਿਹੜਾ ਖੁਲੀ ਇਸ
 ਪ੍ਰਾਸਨ ਨੂੰ ਛਡਣਾ ਕਬੂਲੇਗਾ ? ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲਗਿਆਂ
 ਹਰ ਕਵੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਬਹਿ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ
 ਹੈ । ਉਹ ਭੁਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਹਰਨੀ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਮੁੜ, ਪਰਤ
 ਪਰਤ ਪਿਛਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤ ਦੇ ਦਮੋਲ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੁੰਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ
 ਤੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਹਦਾ ਨਹੀਂ ਬਕਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਿਗਰ ਦਾ
 ਟੋਟਾ ਕੋਈ ਚੁਰਟੇਟਾ ਦੁਰ ਪਿਛੇ ਗਵਾਹ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਅਰਬੀ
 ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ?

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਫੁਟ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਭੋਤਕ
 ਸੁਹੱਪਣ ਨਾਲ ਵੀ ਲਦਿਆ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਸੋਹਣਿਆਂ ਦਾ
 ਟੰਗ ਫਿੱਕਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਂ
 ਮਾਨੋਂ ਕਿਸੇ ਚੱਬੀ ਨੱਕਾਬ ਨੇ ਤਾਸੀਰ ਲਾਹ ਕੇ ਰਖ
 ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਹੀਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਾਰਸ ਦੀ
 ਕਲਮ-ਜੀਝ ਨੂੰ ਇਸੇ ਧਰਤ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਮਜੀਠ ਵੰਗਦੇ
 ਹਨ :—

ਉਹ ਹੀਰ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਟੰਗ ਨੂੰ ਇਉਂ ਫਰਦਾ ਹੈ :—

‘ਲਕ ਚੀਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤਾਸੀਰ ਜੱਟੀ,
 ਕਦ ਸਤੂ ਬਹਿਸਤ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਿਛੇ ।’

ਪਤਲੇ ਨਾਜ਼ਕ ਲਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ
 ਸਿਉਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਡਖਦੀਆਂ ਜਾਲ ਗੁਲਾਬੀ ਭਾ ਮਾਰਦੀਆਂ
 ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਫ਼
 ਹੀਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਹਣੇ ਸੁੰਦਰ ਚੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ
 ਵਰਤਦਾ ਤੇ ਫਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ]

ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰੰਗ ਚੋ ਚੋ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:—

‘ਗੱਲਾਂ ਸਿਉ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ

ਸੋਹਣਾ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗ’

ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ
ਮਸਤ ਤੇ ਖੀਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਉਠਦਾ:—

‘ਦੇਖ ਕਿਸਨੇ ਸਿੰਘ ਮਸਤ ਸਭ

ਬਾਬ ਬਰਾਬੋਂ ਫੰਗ।’

ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ‘ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਲਾਲ
ਰੰਗ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਇਉਂ
ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ:—

‘ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਲੀਆਂ, ਜੀਕਰ ਸੇਖ ਕਸ਼ਮੀਰ।

ਮੁਖੜਾ ਫੁਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ, ਕੁਲਾ ਚੁਸਤ ਸਤੀਰ।’

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਿਉਆਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕੇਸਰ ਤੇ
ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨਾਖਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਵਾਂਗ ਸਸਤੀਆਂ ਤੇ
ਬਹੁਲਤਾ-ਭਰੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਦਰਦਮੰਦੀ ਦੀ ਕਲਮ
ਨਾਲ ਇਉਂ ਚਿੱਤਿਆ ਹੈ:

‘ਸਿਕਰ ਹੁਲਦੇ ਮੋਢ ਤੇ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀਆਂ

ਵਿਚ ਗਿਰਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ,

ਤੀਕਰ ਹੁਲ ਦਹੀ

ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਖਾਕ, ਲੀਰਾਂ ਪਾਣੀਆਂ।’

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਵਾਂਗ, ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕਦਰ
ਕੀਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ—ਪਾਨਖੂ ਅੱਖ ਕਿਧਰੇ
ਟਾਵੀਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨਾਖਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ
ਸਸਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ
ਸੁਣੋ!—

‘ਸਾਡੀ ਗਲੀਓਂ ਬਾਹਰ

ਵੇਚੇ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਾਖਾਂ

ਇਕ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ।’

ਏਡੀ ਬੰਕਦਰੀ ਕਿਹੜਾ ਸੁੰਦਰਤਾ-ਪਸੰਦ ਹਿਰਦਾ ਜਰ
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਮੀਰਪੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰ
ਦਾ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਕਾਇਤ ਸੀ, ਕਿ
ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਦਰ
ਪਾਉਂਦਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੇਸਰ ਵਲ ਇਉਂ ਸੰਕੇਤ

ਕਰਦਾ ਹੈ:—

‘ਕੇਸਰ ਸਸਤਾ ਮਿਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ

ਪਛਮਲ ਲਾਹੌਰੋਂ

ਪਿਸਤਾ ਤੇ ਬਦਾਮ ਮੁਹੰਮਦ,

ਸਸਤੋ ਮਿਲਣ ਪਸੌਰੋਂ।’

ਸਿਉ, ਕੇਸਰ, ਅੰਗੂਰੀ ਬੇਲਾਂ, ਹਰੀਆਂ ਭਾਲਾਂ, ਨਾਖਾਂ ਤੇ ਦਾਖਾਂ
ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰ
ਦੇ ਹਾਤੋ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰੇ
ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਅਵਾਰਾ’ ਹਾਤੋ ਨੂੰ ਜੁਤੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ
ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ
ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾਂਦੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ ਜਦ
ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

‘ਖਿੜ ਖਿੜ ਰਸ ਪਈਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ

ਮੀਂਹ ਕੇਸਰ ਦਾ ਵਸਿਆ’

ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਚਵਾਂ ਪਾਸੇ ਮੋਰਾਂ, ਚਕੋਰਾਂ ਦੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲ
ਫੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ‘ਪਹਾੜਨ ਦੇ ਗੀਤ’ ਵਿਚ ਇਕ ਬਕੇ
ਦੁੱਟੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਮਿਠੀ ਠੀਂਦ ਸੁਆਲਣ ਲਈ ਲੋਰੀ
ਦਾ ਕੰਮ ਵਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਪਹਾੜਨ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਉਂ
ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ:—

‘ਮੋਰਾਂ ਚਕੋਰਾਂ ਬਿਨ ਹੋਰ ਨ ਬੋਲ ਹੁੰਦੇ

ਵੀਰਾ ਵੇ।

ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ,

ਸਿਪਾਹੀਆ।

ਸੌਂ ਜਾਊਂ ਸੌਂ ਜਾ, ਮੁਖਾਂ ਨਾਲ,

ਸਿਪਾਹੀਆ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ
ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਬਾਵਾਂ ਬਾਬਤ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਮਾਰਨੋਡ, ਅਵਾਂਤੀਪੁਰਾ, ਮਦਨ ਸਾਹਿਬ, ਭਲ, ਨਸੀਮ
ਬਾਗ, ਠਿਸ਼ਾਤ, ਬਾਲਾਮਾਰ, ਸਾਹੀ ਰਸਮਾ, ਛੇਡ ਹਾਰਵਨ,
ਅਨੰਤਨਾਗ, ਗੰਧਕ ਚਸਮਾ, ਇਛਾਬਲ, ਵੈਰੀਨਾਗ ਤੇ
ਪਹਿਲਗਾਮ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਨੂਰਜਹਾਨ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਡਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ
‘ਮਰਕ ਹੁਲਾਰੇ’, ਪ੍ਰੇਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਕੁੰਝੜਾ’ ਤੇ
‘ਅਵਾਰਾ’ ਦੀ ‘ਹਲਚਲ’ ਤੇ ‘ਗੁਸਤਾਖੀਆਂ’ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-
ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਬਾਵਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ
ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਮਰ ਪੁਸਤਕ 'ਡਿਸਕਵਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਸਿਆਲੋ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ, ਤੇ ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰੱਸੀ ਵੱਧਣ ਖੇਡਦੀ ਵਾਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਸਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਮੁਲਖ ਵਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੁਪੀਆ ਪਲੱਛ ਦੇ ਭੋਛਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਮੁਟਿਆਰ ਵਾਂਗ ਹਰੇ ਮਖਮਲੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਚੰਨ ਝਾਰਿਆਂ ਦੀ ਡੋਲੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਤੇ ਫਲ-ਬੀਲ ਸੰਗ ਕਿਕਲੀ ਪਾਦੀ ਨਹੀਂ ਬਕਦੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਸਰ ਵਰਗਾ ਹਾਸਾ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹਸਣ ਪੂਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਲੰਮੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਚੀਲਾਂ ਨੰਡੀ ਹਵਾ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਾਬ ਪੂਰ ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਛੇੜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋਗੀ ਚਨਾਰ ਅਲਖ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਅਰੋਗ ਪਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬਸਮੇ ਬਰਫ਼ ਵਾਂਗ ਜੇਮੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ-ਅੱਗ ਨਾਲ ਪਿਘਲਾ ਤੇ ਗਰਮਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗੁੰਮ ਹੁੰਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਨਰ ਨੂੰ ਅਲਪ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਹਰਖ ਖਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਮਿਠੇ ਮੇਵਿਆਂ ਡਰੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਬਾਇਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਵਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ

ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਭਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੇ ਨ ਰਹਿ ਸਕੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਆਓ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਈਏ ਤੇ ਭਾਰਤ ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰ ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਫਤਰ ਰਖ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਮੁਕਟ ਤੇ ਸਿਹਰੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਪੂਰ ਪਲਮਦਾ ਵੇਖ ਇਸ ਦੇ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗ ਗਾਈਏ:—

‘ਆਪਾ ਹੇਠ ਵਿਛਾ ਕੇ ਸਹੀਓ,
ਅਸਾਂ ਨਵਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ।
ਗਾਓ ਸੁਹਾਗ ਨੀ ਸਹੀਓ ਸੁਹਣਾ,
ਕਦੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਚਲ ਆਏ ।’

ਸ਼ਾਲਾ ।

ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ, ਹੁਸਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦਾਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੈਰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ—ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ— ਉਸ ਦੀ ਅਮਰ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਧੜਕਣ ਅਸੀਂ ਨਿਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧੜਕਦੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

(ਆ. ਇੰ. ਚੋਫੀਓ, ਜਾਲੰਧਰ
ਦੇ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)

ਜੱਨਤ ਬੈ-ਨਜ਼ੀਰ

‘‘ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜੱਨਤ ਨਜ਼ੀਰ ਆਖਾਂ ?
ਜੱਨਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੋਵੇ ਨਜ਼ੀਰ ਤੈਰੀ ।’’

[ਭਾ. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ]

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ—੨

ਨਰੇਂਦਰ ਧੀਰ

ਮਹਿੰਦਰ ਨਾਥ

(ਜਨਮ ੧੦੬-੧੪੦)

ਚਰਪਟ ਨਾਥ
(ਲਗ ਭਗ ੬੨੦)

ਰੋਰਖ ਨਾਥ

ਦੌਰਗੀ ਨਾਥ
(ਲਗ ਭਗ ੬੭੦)

ਰਤਨ ਨਾਥ (੧੦੦੦ ਦੇ ਲਗ ਭਗ)

ਭਰਥਰੀ ਧਰਮ ਦਾਸ*

ਬਿਧਨ ਦਾਸ

ਨਰਪਤ

ਰੁਰਦਾਸ

ਜੋਧਾ ਰਾਮ

ਮਥਰਾ ਦਾਸ ਜਾਂ ਸਿਧ ਸਵਾਈ

ਸਾਈ ਦਾਸ

ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ

ਲਛਮਣ ਦਾਸ

ਧਰਮ ਦਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਦਾਸ ਜਾਂ ਸਿਧ ਸਵਾਈ

ਗੁਜਾਈ ਜਾਂ ਸਾਈ ਦਾਸ

ਬੁਹਿਮਦਾਸ ਆਦਿ

* ਡਾ. ਮਿਹਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁਖਤਿਸਰ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚੋਂ ।

ਗੋਰਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਵੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਨੌਪਾਲ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਜਾ ਗੋਪੀ ਦੇਵ ਭਰਥਰੀ, ਚਰਪਟ ਰਤਨ ਨਾਥ ਅਤੇ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਤਨ ਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਪੰਡਿਤ 'ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਿਆਜਨ' ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਲ ੮੦੬ ਈ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ੮੪੦ ਈ. ਮਿਥਦੇ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਦੇ ਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮਤ ਹੋਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨੇ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਹੀ ਭਰੀ। ਇਹ ਹੀ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਬੀਰ, ਸਨਕ, ਸੁਨੰਦਨਾਂ, ਜੈਦੇਵ, ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਲੋਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਐਸ਼੍ਵ ਜਾਂ ਅਰਿਧੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੋਸ਼ਟ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹੱਲਾ (੧), ਰਾਮ ਆਸਾ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਬਾਵਾਂ ਉਤੇ ਗੋਰਖ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਵੇਖੋ :—

‘ਮਹਿਲ ਕੀ ਜਬ ਖਬਰ ਪਾਈ
ਨੋਧ ਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਬਾਈ।’
‘ਬਾਘਿਨੀ ਜਿੰਦ ਲੇਈ,
ਬਾਘਿਨੀ ਬਿੰਦ ਲੇਈ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ]

ਬਾਘਿਨੀ ਹਮਾਰੀ ਕਾਇਆ।’

‘ਮਾਇਆ ਜੋਹ ਕਹੈ ਮੈਂ ਠਾਕਰ,

ਮਾਇਆ ਗਏ ਕਹਾਵੈ ਚਾਕਰ।’

‘ਸੁਨ ਰੇ ਬਾਚਾ ਦੁਨੀਆ ਮੁਨੀਆ।

ਉਲਟ ਭੇਦ ਸਿਉਂ ਉਲਟੀ ਦੁਨੀਆਂ।’

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਲ, ਜਿੰਦ, ਜ਼ੋਰ, ਚਾਕਰ, ਬਾਚਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਹਨ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਚਰਪਟ ਦਾ ਕਾਵਿ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਚੌਥਾ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਲਾ ਵਰਮਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਨਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਗ ਭਗ ੯੨੦ ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੋ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਤਾਈਂ ਉਥੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ੯੪੦ ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ‘ਯੋਗਾ ਕਰ-ਵਰਮਾ’ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਅਪ ਜੋਗੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ੯੨੦ ਈ. ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਚੁਰਾਸੀ ਸਿੱਖ ਯੋਗੀ ਚੌਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮ ਪੁਰਾ ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਗਾ ਉਤੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਉਤੇ ਵਧੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਕਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਕਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਤਿੰਨ ਚਕਲੀ—ਇਕ ਆਠਾ) ਦੇ ਉਤੇ ਭੀ ਪਾਏ ਹੋਏ ਕੰਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਈ. ਸੰਨ ੧੦੦੦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦਾਗੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜਾ ‘ਸਾਲਿਵਾਨ’ ਜਾਂ ਸਲਵਾਨ ਭੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਲਵਾਨ ਉਤੇ ਉਪੈਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਵਿਕਰਮਾਜੀਤ ਨੇ (੧੦੭੬ ਤੋਂ ੧੧੨੬) ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਲਵਾਨ ਨੇ ਕਬਜ਼ੀਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਸੇ ਸਲਵਾਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਪੁਰਨ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਕਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਥ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਯੋਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮ ਯੋਗਿਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਛਾਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਿਅਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਚਰਪਟ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ

ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਅਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—

‘ਭੱਟ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੇ ਕਰਮਾ,
ਪੁੰਨ ਧੰਨ ਖੱਤਰੀ ਕੇ ਧਰਮਾ।
ਬੰਜ ਬਪਾਰ ਬੈਸਨੇ ਕੇ ਕਰਮਾ,
ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਸੁਦਰ ਕੇ ਧਰਮਾ।
ਚਾਹੇ ਵਰਣ ਇਹੋ ਚਾਰੋਂ ਕਰਮਾ,
ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੇਂ ਸੁਣ ਹੋ ਸਿੱਧਾ,
ਮਨ ਵਸ ਕੀਏ ਜੋਗੀ ਕੇ ਧਰਮਾ।

ਜੋ ਕੁਝ ਜਰੋ ਜੋ ਬਹੁਰ ਨਾ ਜਰਨਾ,
ਜੋ ਜਲ ਤਰੋ ਜੋ ਬਹੁਰ ਨਾ ਤਰਨਾ।
ਜਿਹ ਕਸਰਤ ਜਬ ਪਾਵੈ ਚਰਪਟ,
ਪ੍ਰਣਮੋ ਫਿਰ ਗਰਭ ਨਾ ਆਵੈ।

ਹੋਨੇ ਕਾਰਣ ਕਥੇ ਗਿਆਨ,
ਹੋਨੇ ਕਾਰਣ ਧਰੇ ਧਿਆਨ,
ਹੋਨੇ ਕਾਰਣ ਤੀਰ ਇਸ਼ਨਾਨ,
ਹੋਨੇ ਕਾਰਣ ਪੁੰਨ ਅਰ ਦਾਨ,
ਹੋਨੇ ਕਾਰਣ ਜੁਪ ਫਿਰਾਮ,
ਹੋਨੇ ਕਾਰਣ ਖਚ ਖਚ ਮੁਆ,
ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੇਂ ਮੰਝੀ ਸਾਧੂ ਅਨਹੋਣੀ ਹੁਆ।

ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਥ ਚੌਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚੌਰੰਗੀ, ਅਤੇ ਰਤਨ ਨਾਥ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਰੰਗੀ ਚਰਪਟ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ, ਖੂਨਲ ਜਾਂ ਚਤੁਰੰਗ ਨਾਥ ਇਕੋ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਖੂਨਲ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਅੰਗਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੂਨਲ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਖੂਨਲ ਹੀ ਕੁਝ ਕਾਲ ਉਪ੍ਰੰਤ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਜਾਂ ਚਤੁਰੰਗ ਨਾਥ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ੮੭੦ ਤੋਂ ੧੦੭੦ ਈ: ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਥ ਲਿਖੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖਰੜੇ

ਪੱਟੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਜੈਨ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਭੀ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣ ‘ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਮਾਰਿਬਾ ਤੋਂ ਮੇਨ ਮੀਰ ਮਾਰਿਬਾ
ਲੁਟਿਬਾ ਪਵਨ ਭੰਡਾਰ।
ਸਾਧਿਵਾ ਤੋਂ ਪੱਚ ਤੱਤ ਸਾਧਿਵਾ,
ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ।
ਮਾਲੀ ਲੋ ਭਲ ਮਾਲੀ ਲੋ,
ਸੀਂ ਚੋਂ ਸਹਿਜ ਕਿਆਰੀ,
ਉਨ ਮਨ ਕਲਾ ਏਕ ਪਹੂ ਪਨਿ,
ਪਾਇਲੇ ਆਵਾ ਗਵਨ ਨਿਵਾਰੀ।

ਚੌਰੰਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਤਨ ਨਾਥ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ੧੧੨੦ ਈ: ਦੇ ਮੱਧ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇਸ਼ਥੇ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਦਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਰਤਨ ਨਾਥ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ, ਜਿਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਾਸੀ ਰਤਨ ਖਾਬਾ ਰਤਨ ਜਾਂ ਪੀਰ ਰਤਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੋਂ ਖੁਰਾਸਾਨ, ਕਾਬੁਲ, ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੀਕ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ [ਨਾਉਂ] ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਲੁਆਈ। ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਸੁਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਦੋ ਮੀਲ ਦੂਰ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਲਾ ਨਾਮ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਰਕਲ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਤਨ ਗਿਆਨ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਛੇਦਰ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਬਸੰਤ ਨਰ ਪ੍ਰੇਸ ਪ੍ਰਿੰਟਰਸ' ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੯੦੦ ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਤਨ ਨਾਥ ਮਛੇਦਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਰਤਨ ਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਬ੍ਰਹਿਮ ਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੌਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਭੀ ਇਸ ਦਾ ਪਤਰੋਲਵਾਂ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਰਤਨ ਨਾਥ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਰਾਮਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਚੰਦ ਬਰਦਾਈ (੧੨੨੫-੧੨੮੯ ਈ:) ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਖੰਨੇ, ੭੯ ਸਮੇਂ, ਜਾਂ ਸਰਗਾਧ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਤਮਕ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ 'ਪ੍ਰਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ' ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਇਹੋ 'ਚੰਦ' ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵੀ ਮੁਢਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਸੋ ਰਾਜ ਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਗਰੇਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ 'ਚੰਦ' ਦਾ ਸਨਮ ਅਸਥਾਨ ਲਹਾਵਰ ਜਾਂ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵੀ ਛਾਪ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਮਤ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਸੋ' ਦਾ ਉਤਪਤਿ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਜਲਣ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਰਾਸੋ' ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਈਆਂ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗਰੇਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਤੀ ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਸਰਸਾ, ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਜੰਦ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਸਪੂਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਰ ਸੈਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਲਗ ਭਗ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਸੋ' ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਖਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ]

ਚੰਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੋ।

‘ਆਪੇ ਸੁਗੰਧ ਤੱਟ ਕੁੱਜ ਜੁੱਗ,
ਸੱਤ ਅੱਠ ਖੰਡ ਕਰਿ ਅੰਗ ਅੱਥਿ
ਉਮੇ ਸੁਅੱਪ ਵਰ ਮੱਧਿ ਹਥ’।
ਮੰਨਿਉ ਸੁ ਈਸ ਯਗੀ ਬਰ ਪਸਾਏ,
ਸਤ ਅੱਧ ਪੁੱਤ ਅਵਤਰਨ ਕਾਰੇ’।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਜੀਂ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਈ. ਸੰਨ ੧੧੭੩ ਤੋਂ ੧੨੬੫ ਦੇ ਮੱਧ ਦਾ ਕਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬਾ, ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਮਸਊਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਾਤੀ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬੁਆਸਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਕਾਕੀ ਤੋਂ ਗਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਮਦੀਨ ਐਲੋਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਉਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਜਿਖ ਸਮਾਨ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਨ ੧੬੦੩ ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਪ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁੱਖਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਅਜ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸੈਂ ਪੁਰ ਜੋਧ ਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਛਾਗੇ ਚਾਗੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਥਮ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਜੀਂ ਸੋ ਫੀ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ 'ਨਸ਼ੀਹਤ ਨਾਮਾ' ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਅਜ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ

‘ਲੋਕ’ ਬੇ-ਬਸ ਹੀ ਬੋਲ ਉਠਦਾ ਹੈ—

‘ਫਰੀਦਾ ਮਾਉ ਮਰਿੰਦੀ ਕਮਲੀ,
ਜਿੰਨ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨਾਉਂ ।
ਜਾਂ ਦਿਨ ਪੁੱਠੇ ਮੌਤ ਦੇ,
ਨਾਂ ਜੀਵਨ ਨਾ ਨਾਉਂ ।

— — — — —
ਫਰੀਦਾ ਐਸਾ ਹੋਏ ਰਹੁ,
ਜੈਸਾ ਕੱਖ ਮਸੀਤ ।
ਪੈਰਾਂ ਤਲੇ ਲਤਾੜੀਏ,
ਤੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਛੋਡੇ ਪ੍ਰੀਤ ।

* * *
ਫਰੀਦਾ ਪਸਾਰ ਕੇ,
ਅਠੇ ਪਹਿਰ ਹੀ ਸਉਂ,
ਲੇਖਾ ਕੋਈ ਨਾ ਪੁਛਈ,
ਜੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਵੇਂ ਹਉਂ ।
* * *

ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਬ
ਜੇ ਸਾਈਂ ਲੋੜੇ ਸਭ,
ਇਕ ਛਿਜੇ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਏ
ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰ ਛਾੜੀਏ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ ਕਵੀ ਖੁਸਰੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਫੋਕਾ ਫਰਮ ਹੈ। ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਿਆਲੀ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਏਟਾ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਈ: ਸੰਨ ੧੨੫੩ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਭਾਰੀਖ’ ਵਿਚ ਉਕਤ ਪਟਿਆਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਧੁਨਿਕ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਤਾਂ ‘ਪੱਤੀ ਬਾਬਾ ਆਲਾ’ ਤੋਂ ‘ਪਤੀਆਲਾ’ ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ‘ਪਟਿਆਲਾ’ ਬਣ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਖੁਸਰੋ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਕਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਅਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ

ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਗਲਕ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਰਦੀਨ ਖੁਸਰੋ ਖਾਂ ਦੀ ‘ਵਾਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਵਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਤ੍ਰਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ ੯੯ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਉਲਥਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਵੇਰਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਲੱਖ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੋ।

‘ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਅਖਣੇ ਮਖਣੇ,
ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਮਿਟੀ ਚਖਣੇ,
ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਖਲੇ ਮਨਾਰੇ । = ਮੱਥ

ਵਾਹ ਉਹ ਰਬਾ ਤੋਰੇ ਕੰਮ,
ਅੰਦਰ ਹੱਡੀਆਂ ਬਾਹਰ ਦੰਮ । = ਲੁਗਾਠ ਜਾਂ ਛੁਹਾਰਾ
ਇਕ ਨਾਮ ਕਰਤਾਰੇ ਪਾਈਏ,
ਸਹੁ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੋਠ ।
ਇਕ ਸੌ ਲਤਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ,
ਦੋ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੇਟ । = ਸਿੱਪੀ

ਦੋ ਕਲਪੁਤਰ ਉਡਦੇ ਜਾਂਦੇ,
ਖੰਡ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ,
ਚਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਟਕੀ ਮਟਕੀ,
ਰਬ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲੇ । = ਅੱਖਾਂ
ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਦੋ ਮਲੰਗ,
ਹਰੀਆਂ ਵੇਪੀਆਂ ਨੀਲੇ ਰੰਗ । = ਬਤਾਉਂ
ਖੂਹ ਵਿਚ ਟਾਂਡਾ, ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਤਾ = ਟੁੱਕਾ
ਇਕ ਜਨਾਵਰ ਐਸਾ,
ਜਿਹਦੀ ਦੁਮ ਤੇ ਪੈਸਾ । = ਮੋਰ

ਇਕ ਜਨਾਵਰ ਅਸਲੀ,
ਜਿਹਦੀ ਨਾ ਹੱਡੀ ਨਾ ਪੱਜਲੀ । = ਜੋਕ ਗੋਭੇਆ

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਥਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਕਰਕੇ

ਇਹੋ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
 ਖੁਸ਼ਰੋ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੁਝਾਰਤ—ਲੇਖਕ ਦਾ ਪਤਾ
 ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਰਤਾ ਪੰਡਿਤ ਸੀ। ਇਹ
 ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਤਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ
 ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।—

‘ਜੰਮੇ ਜੀਆ ਜਾਣੇ ਲੋ ਬਾਉਂ’,

ਸ਼ਰਤਾ ਪੰਡਿਤ ਤਾਂ ਕਾ ਨਾਉਂ।

(ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧)

ਬਾਬਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ
 ਬੁਝਾਰਤ ਲੇਖਕ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਬੁਝਾਰਤਾਂ
 ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ
 ਉਹ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ
 ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕੁਝ
 ਕਾਲ ਉਪਰੰਤ ਅਖਾਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗ
 ਪਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ—

‘ਜੋ ਚਾਚਾ ਤੋ ਇਕ ਪਿਉ,

ਸੋ ਦਾਰੂ ਤੋ ਇਕ ਘਿਉ।’

ਜੋ ਦੋਰ ਤੋ ਇਕ ਸਿਉ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ—

‘ਕੁੜੀਆਂ ਚਿਤੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ,

ਤਿਨੇ ਜਾਤਾਂ ਅੱਢਰੀਆਂ।’

ਖੁਸ਼ਰੋ ਅਤੇ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਹੋਰ
 ਕਵੀ ਮਸਊਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ, ਸੱਤ ਵਾਰੇ
 ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਲਈ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।
 ਮਸਊਦ ਨੂੰ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਹੈ। ਮਸਊਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ (੧੪੬੯ ਤੋਂ
 ੧੫੩੮ ਈ.) ਵਿਚ ਜਨਮ ਮਹਾਰਾਜ ਬਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ
 ਕਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ
 ਭੀ ਵਧੇਰਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗੀ
 ਗਿਆਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਬਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ
 ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਪੰਜਾਬੀ,
 ਅਪਭਰੰਸ਼ ਹਿੰਦਵੀ ਜਾਂ ਸਪੁਕਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
 ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਦ ਜਾਨੂੰ ਮਿਲਦੇ

ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ
 ਸੰਗਰਹਿਤ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਰ ਪ੍ਰਬਤ ਉਤੇ ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਰਾਸੀ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ
 ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਲਾਪ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਵਾਰਤਾ ਲਾਪ
 ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ
 ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ
 ਏਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ
 ਸਾਹਿਤਕ ਛੇਦਾ ਵੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ
 ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਛੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ
 ਵਧੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ
 ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

‘ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਖਾਣੀ ਪਿਤਾ

ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹੰਤੁ ॥

ਇਕਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਖਿ ਦਾਈ ਦਾਇਆ

ਖਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥

ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ

ਵਜੈ ਧਰਮੁ ਹਰਹਿ ॥

ਕਰਮੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ,

ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ ॥

ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਪਿਆਇਆ

ਗਏ ਮਸੋਕਤ ਘਾਲਿ ॥

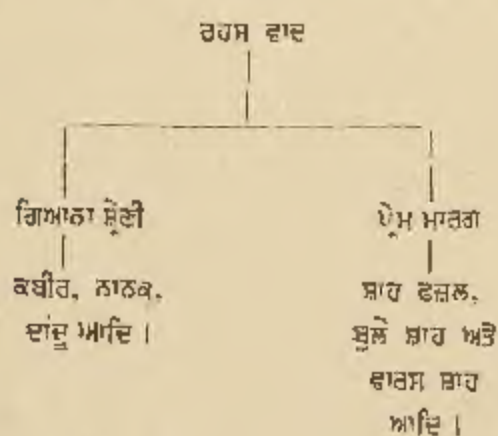
ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ

ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
 ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਗੋਂ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਹੀ
 ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਨੂੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ
 ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ੧੫੦੭ ਤੋਂ ੧੫੭੫ ਈ.
 ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਥਾਂਸੀ ਵਿਚ
 ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਪੁਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਕੁਝ ਕਾਵਿ
 ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭੀ ਸੰਗਰਹਿਤ ਹੈ। ਕਬੀਰ,
 ਨਾਨਕ, ਦਾਦੂ, ਰਵਦਾਸ, ਧਰਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਮਥੂਕ ਦਾਸ
 ਆਦਿ ਭਗਤ ਕਵੀ ਗਿਆਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਬਾ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ
 ਹਨ। ਲਗ ਭਗ ਇਹ ਜਾਰੇ ਕਵੀ ਰਚਸਵਾਦੀ ਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ]

ਹਨ। ਰਹਸਵਾਦ ਦੇ ਭੀ ਦੇ ਭੇਦ ਹਨ—ਇਕ ਗਿਆਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ।

ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਰਹਸ ਵਾਦ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ 'ਨਿਰੋਸਨ ਬ੍ਰਹਿਮ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਨਾਲ ਨਿਰੋਸਨ ਬਾਦ ਨਿਰਰੁਤ ਬ੍ਰਹਿਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੋਪ ਹੈ। ਉਘੇਰ ਦੇ ਪੰਜ ਪੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

- (੧) ਤਾਰਕ—ਬ੍ਰਹਿਮਾ
- (੨) ਵੇਡ—ਵਿਸ਼ਨੂੰ
- (੩) ਕੁੰਡਲੀ—ਰੁਦ੍ਰ
- (੪) ਅਰਧ ਚੰਦ੍ਰ—ਈਸ਼ਵਰ

(੫) ਬਿੰਦੂ—ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰੋਸਨ ਬ੍ਰਹਿਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਸ਼ਟੀ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਖਰਲੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਉਲਟ ਬਾਸੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੋਗ ਅਤੇ ਤੰਤਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗੀ ਅਤੇ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਲਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ—ਅਰਥ, ਧਰਮ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖਸ਼। ਪਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਲਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਖਸ਼, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਹਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਮ ਥਾਂ ਦੇਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ

ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਯੋਗੀ ਅਤੇ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਲੋਕ ਉਲਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਹ 'ਵਾਦਾਂ' (isms) ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਸਕੇ, ਅਗੇ ਵਧਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੀ ਵਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖੋ।

ਦਾਤਾ ਤਰਵਰ ਦਇਆ ਫੁਲ,
ਉਪਕਾਰੀ ਸੀਵੇਤ।

ਪੰਛੀ ਚਲੇ ਦਿਸਾਵਰਾਂ,
ਬਿਰਖਾ ਸੁਫਲ ਫਲਤ।

ਕਬੀਰ ਸੰਦਤ ਸਾਧ ਕੀ,
ਕਦੇ ਨਾ ਨਿਹਵਲ ਹੋਏ।

ਦੰਦਨ ਹੋਸੀ ਲਾਵਲਾ,
ਨੀਂਹ ਨਾ ਕਰਿਸੀ ਕੋਏ।

ਕਾਇਤ ਕਾਗਦ ਕਾਤਿਆ,
ਲੇਖੇ ਵਾਰ ਨਾ ਖਾਰ।
ਜਬ ਲਗ ਸਾਂਸ ਸੁਰ ਮੈਂ,
ਤਬ ਲਗ ਰਾਮ ਮੰਡਾਰ।

ਹਰ ਜੀ ਯਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ,
ਸਾਖੀ ਕਹੈ ਕਬੀਰ।
ਭਵ ਸਾਗਰ ਮੈਂ ਜੀਵ ਹੈਂ,
ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਕਤੈ ਤੀਰ।

ਮੈਸੀ ਬਾਲੀ ਵੱਲੀਏ,
ਮਨ ਕਾ ਆਪਾ ਖੋਏ।
ਅਪਨਾ ਤਨੁ ਸੀਤਲ ਕਰੋ,
ਔਰਨ ਕੋ ਸੁਖ ਹੋਏ।

ਉਤਲੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੀ
ਹਨ। ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੀ
ਕਵੀ।

ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਰੋਇੰਦ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੰਦੇਜਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ, ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ, ਸਾਲਸ
ਰਾਏ ਜੋਹਰੀ, ਡਾ. ਗੁਰਦਾਸ, ਭੱਲਾ, ਦਮੋਦਰ, ਹਿਰਦਾ ਰਾਮ,
ਸੁਥਰਾ, ਭਜੂ ਭਗਤ, ਜੱਲੂਣ ਜਟ, ਵਲੀ ਰਾਮ, ਪੀਲੂ, ਬਾਬਾ
ਲਾਲ ਸੀ, ਲਾਲਾ ਵਿਆਲ ਦਾਸ, ਕਾਨ੍ਹਾ, ਕੰਕਣ, ਚਤੁਰ ਦਾਸ
ਆਦਿ ਵਖੋ ਵੱਖ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗੀ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਵੈਂਦ ਵਾਦ,
ਰੁਮਾਨੀ ਜਾਂ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਵੀ ਕਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ—ਬਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਵਜ਼ੀਦ, ਪਠਾਣ, ਬਾਹ ਬਰਫ਼,
ਨਤੀਫ਼, ਮੁਕਬਲ, ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ,
ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਏਲੇ ਬਾਹ, ਫਾਜ਼ਲ, ਹਾਮਦ ਆਦਿ ਹੋਏ
ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦਿਖਾ
ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਮੱਸੀ ਪੁਰੀ, ਹੀਰ ਰਾਂਬਾ,
ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ,
ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਆਦਿ ਵਖੋ ਵੱਖ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ
ਪੰਜਾਬ ਜਨ ਪਦ ਦੇ ਅਮਰ ਕਾਵਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਬਿਨਾਂ ਰਸਾਲੂ, ਹੋਦੀ, ਪੂਰਨ, ਭਰਥਰੀ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਕਾਮ ਰੂਪ
ਕਾਮਲਤਾ, ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ, ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਰੀਸੀ
ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਹੋਰ ਭੋਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਖੋ ਵੱਖ ਗਾਥਾਵਾਂ ਕਾਵਿ
ਬੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਗਰੀਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਕੋ ਵੀ ਦੋ ਵਾਰਾਂ
ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਂਜ ਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਅਨੇਕ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ
ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਈ ਵਾਰਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ
ਭੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਚਲਦਾ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

3

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ

ਸਬੰਧੀ ਵਧੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਿਧੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰੋ।

ਸੰਪਾਦਕ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ;

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ

(ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ)

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਪੂਰਵ ਪੂਰਲਤ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਵਾਰ ਉਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜੇਧੇ ਜਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ, ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਨੂੰ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਜਾਂ ਐਗਣਾਂ ਦਾ ਮਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਝਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਇਕ-ਗਾਇਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਡਿਆਈ ਜਾਂ ਨੇਕੀ ਉਸ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਵਾਰ ਵਿਚ ਐਕਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਐਤਰੀਵ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-

ਮੁਖੀ ਬੀਰ ਰਸ ਜਾਂ ਠੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਅੰਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਬਤਤਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਪਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੁਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਇਆ ਹੈ।

“ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਸਾਜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਿਖੇੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਮਿਹਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਜੀਵ ਹੁਇਮੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ‘ਨਾਮ’ ਜਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਉਹ ਐਗਣਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਭ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਚੰਗੀ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਭੂਨ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮਮਤਾ ਜਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸ ਮੇਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਝੁਕੀਏ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਈਏ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਿਰੰਤਨ ਸੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਵਤ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਕਾਦਰ ਹੈ, ਕਰੀਮ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ ਉਸ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਲਿਖ ਛੱਡੇ ਹਨ। ਜੋ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਸਾਰੀ ਵਾਰ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ੨੪ ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਹਿਆ

[ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ]

ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਵਾਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀਰਘ ਸਮੇਂ ਵਾਲੀ ਅਥਵਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਦੀਵੀ ਅਮਰ ਅਤੇ ਦੌਰਾਂ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਫਿਰ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮੇਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਮੇਲਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਭ੍ਰਿੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਮਰ, ਅਜਰ ਅਸ-ਤਿਤਵ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਟਕਣਾ, ਸੱਚੀ ਸਿਫਤ, ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪਖੇਡ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਰਥਕ ਰਸਮਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਸਰਾ ਦੇਰ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਪਰ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਚੀ ਕੁਦਰਤ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਥ ਖੇਡ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗੁਣ

[ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ]

ਜਿਹੜੇ ਸੱਚ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਹੈ, ਐਸੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਐਸੇ, ਪਖੰਡ, ਭਰਮ ਜਿਹੜੇ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਗਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਕ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਲੋਕ ਸਮਾਜੀਕਰਣ (Socialization) ਹਨ। ਪ੍ਰਾਸਰੀਕ ਮੂਲ ਨੂੰ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਉਦਾਲੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੱਗ ਪੱਛ ਇਕ ਪੌੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਲੋਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਸੂਲ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅਗੇ ਭੇਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੂਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਕਈ ਇਕੋ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੜ ਅਤੇ ਸਰ ਬਿਕੋ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਭ੍ਰਿੰਘੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਇਕ ਹੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਉਸੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਉਂਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ

ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ। ਵਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ। ਜੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਹਲੇ ਕਰ ਵੀ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਦਲੀਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਇਕ ਕੋਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਕਰਤਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵੇਸ਼ ਹੀ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਕੋਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਹਰੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਚੌਥੇ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅਤੇ ਕੋਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੋਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੈ। ਸੁ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰਕਾ, ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ।

ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫਿਰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ? ਉਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕ ਵਾਰ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਲਈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਪਰ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਉੜੀਆਂ ਲਈ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਕੋਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਲਾ ਉਦੇਸ਼। ਕਲਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਕਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਲਾ-ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨਾ ਜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਾ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਖ ਉਪਰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਦੇ ਕੋਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਭੁੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣੀ ਕਰਣ ਲਈ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕਲਾ-ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਸਲੋਕਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰ ਥਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਖ ਮੋਤਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਮੇਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਲਾ ਅਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਠੀਕ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਾਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਬੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ, ਪਰ ਸਲੋਕ ਉਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਵੇਸ਼ਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਕਲਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸ਼ੈਲੀ, ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੁਰਤਾ, ਬਣਤਰ ਪੱਖ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖਣੇ ਯੋਗ ਹਨ।

੨. ਵਾਰ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਦੋ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰ ਆਧੀਨ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਸਫਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਫਲ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਉਸਤਤ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਲੜੀ ਇਕਸਾਰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਵੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ? ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਲਈ ਦੋ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਲਾ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮੁਖਮਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਉਸ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਲਾ ਦੇ ਖੋਜੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਤੀਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਧਰਨੀ ਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੩, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਆਪਣੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸਫਲ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਕਲਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ

ਕੁ ਸਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫਲ ਹੈ ਪਰ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਨਿਰੋਲ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਉਸ ਰੰਗਣ ਤੀਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਸਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰੰਗਣ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਅਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕੋਨੀ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ੪, ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੀਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਸੰਮਿਲਤ ਵਾਰ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਇਕੋਨੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਖਣਾ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਖ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਛਟਕਣਾ, ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡ—ਜਨੇਊ, ਸੂਤਕ, ਇਸ਼ਤਰੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਆਦਿ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਪੁਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਬੰਧੀ ਪਏ ਪੜਦੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਵਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸ ਕੇ-ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਸਬੰਧੀ ਪਏ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਅਤੇ ਛਟਕਣਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੂਠੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੋਲੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ, ਰਾਸਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਫੇਰੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਪਖੰਡ ਪੇਟ ਕਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਫੇਰੀਆਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿਰ-ਅਭਿਲਾਸਿਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਵੇ

ਵਾਇਨਿ ਚੋਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ।
ਪੈਰ ਹਲਾਇਨ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ।
ਉਭਿ ਉਭਿ ਰਾਵੈ ਝਾਟੈ ਪਾਇ।
ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰ ਜਾਇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ]

ਕੋਲ ਚਰਖਾ ਚਕੀ ਚਕੁ ।
ਬਲ ਵਾਰੇਲੇ ਬਹੁਤ ਅਨੰਤ ।
ਲਾਟੁ ਮਧਾਣੀਆਂ ਅਨਗਾਹ ।
ਪੰਖੀ ਪਉਦਿਆਂ ਲੈਨਿ ਨ ਸਾਹਿ ।

ਤਾਂ ਅਨਗਿਣਤ ਜੀਵ ਜੇਤੂ ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੇਂ
ਰਹੇ ਹਨ—

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰਿਆਉ ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਟੂਰਜ ਭੈ ਵਿਚ ਚੰਦ ।
ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ ।

ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਅਤੇ
ਫੱਚੀ ਸਿਖਿਆ ਉਪਰੰਤ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ
ਹੈ । ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ
ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮਾਨਗ ਨਿਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰ
ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਗੁਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਾਪਤੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਸਦਾ ਅਨੰਦਿ ਗਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ।

ਸਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ, ਉਸ
ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ।

‘ਹਉਮੈ ਬੂਝੈ ਤਾਂ ਦਰੁ ਸੂਝੈ ।’

ਜਪਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸੁਝਾਓ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਨਾਨਕੁ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੂਝੈ
ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਕਹਿ ਨ ਕੋਇ ।

ਹਉਮੈ ਦੇ ਮਿਟਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜਾ ਸਮਝ
ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
ਹਉਮੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਟਦੀ
ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਇਸੇ ਲਈ ਮਹੱਤਾ ਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਲਖਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਈ ਸਮਾਜਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਰੋੜ ਕੀਤੀ
ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਜੀ ਕਾਰਣ
ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ
ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ
ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਕਿਸੇ
ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਅਸਲੀਅਤ ਵਲ ਝਿਕੋਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ

ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭੀ ਉਘਾਤਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ
ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ
ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਮੂਹ
ਕਰਤਵ ਸਾਮਾਜਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਉਸ ਦੇ
ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ । ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ-ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ
ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ‘ਹਉਮੈ’ ਕੱਢ,
ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ
ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ । ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੀ
ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਆਉਣ
ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ।

ਦੂਸਰਾ ਵਿਸ਼ੇ ਸਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅੰਤਰਮੁਖੀ
ਪੱਖ ਰਹਿਸਵਾਦ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪੱਖ ਸਮਾਜਕ
ਹੈ । ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ
ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ । ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ
ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾ
ਬਹਿਣੀ, ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝ ਕੇ ਮੌਤ ਜਾਂ
ਆਪਣੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਣਾ ਕੁਝ ਦੇ ਪੜਦੇ ਦੀ ਲਪੇਟ
ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਭਣਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ
ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਇਹ ਰਾਂ
ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਣਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਰਾਜਾ ਕੁਝ ਪਰਜਾ ਕੁਝ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ॥
ਕੁਝ ਮੰਡਪ ਕੁਝ ਮਾੜੀ ਕੁਝ ਬੈਠਣ ਹਾਰ ॥
ਕੁਝ ਸੋਇਨਾ ਕੁਝ ਰੂਪਾ ਕੁਝ ਪੈਨਣ ਹਾਰ ॥

ਅਸਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਕ ਗੁਣ
ਹਨ । ਜੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਤਮਕ ਪੱਖ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਕ ਗਣ—ਸੱਚਾ ਰਿਦਾ, ਸਚ ਲਈ
ਪਿਆਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਚਾ ਢੰਗ, ਸੱਚੀ
ਸਿਖਿਆ ਆਦਿ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਨੇਕੀਆਂ, ਚੰਗਿਆਈਆਂ, ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਪ ਸਭ
ਵਿਆਰਥ ਹਨ । ਅਸਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਕ
ਗੁਣ ਹਨ ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਆਤਮਕ
ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਂ

ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਪਧਰ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਆਤਮਕ ਗੁਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹਨ, ਆਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਅਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਨਾਸਤਕ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਨਿਨ, ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਫੁੱਧੇਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਕ ਗੁਣ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ, ਇਹੋਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਸਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮਸਤੀ ਸਮਝਣਾ ਨਿਰਾਰਥ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਰਥਕਤਾ ਕਾਫੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਭਾਗ ਅਨਿਖੜ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਵਿਸ਼ੇ ਧਾਰਮਕ ਪਖੰਡ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪਖੰਡਾਂ ਤੇ ਕਰਤੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਬਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਗੀਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬੁਝ ਬਿੰਨ੍ਹਾਂ ਗਾਹੀਂ ਰਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤੀਵ ਅਸਲੀਅਤ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਨੇਓ, ਸੂਤਕ ਜਾਂ ਅਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਸਬੰਧੀ ਪਏ ਰਸਮੀ ਪਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਜਨੇਓ ਜਾਂ ਧਾਗਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ—ਇੰਦਰੀਆਂ, ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

ਨਾ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੁਆਲੇ ਧਾਗਾ। ਆਤਮਕ ਜਨੇਓ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਵਿਤਰਤਾ ਸੂਤਕ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਗੋਂ ਮਨ ਦੇ ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ ਲੱਖ ਪਵਿਤਰਤਾਈਆਂ—ਯਾਤ ਦੀਆਂ, ਚਉਕੇ ਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਲੁਕਾਈ, ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਅਕਾਰਣ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਹੀ ਹੈ।

ਜ਼ਰਾ ਭੁੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਥਰ ਦੇਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਦ ਤੀਕ ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਦ ਤੀਕ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪੱਛਤ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪਏ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਉਪਰ ਆਏ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰ ਇਕ ਵਖਰੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਵੈ-ਸਵਾਰਥ

ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕਦਾ, ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਅਤ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ। ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਔਗਣਾਂ ਨਾਲ ਫਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਕ ਬਲ ਸਿਹਤਾ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਔਗਣਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦੇਚੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੋ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਹਸਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਵੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖਸਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਜੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਰਤੋਂ-ਹੀਣ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੀਰਕ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਮਾਜਕ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹਸਤੀ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਾ-ਸ਼ੀਰਕ ਅਤੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਸਥਾਈ ਦੀ ਮੁਰਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ

ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਲਕਾਰੇ ਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਆਸ਼ਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ। ਜੇ ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਹੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਹਨ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਲੀਲ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਾਜਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਾਜਕਪੁਣਾ ਹੈ।

ਜੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਠੀ ਵਾਰ ਭਾਵ ਪੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਹਨ। ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਸਾਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਠੀ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਟੰਗ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ।

‘ਪਰਵਾਰ ਨਾਹੀ ਕਿਸੈ ਕੋਰੀ’

‘ਪਰਵਾਰ ਨਾਹੀ ਕਿਸੈ ਕੋਰੀ ਬਾਝੁ ਸਚੇ ਨਾਹ।
ਦਰਿ ਵਾਯੁ ਉਪਰਿ ਖਰਚੁ ਮੰਗਾ ਜਬੈ ਵੇਇ ਤ ਖਾਹਿ।
ਦੀਬਾਨੁ ਏਕੋ ਕਲਮ ਏਕਾ ਹਮਾ ਤਮਾ ਮੇਲੁ।
ਦਰਿ ਲਏ ਲੇਖਾ ਪੀੜਿ ਛੁਟੈ ਨਾਨਕ ਸਿਉ ਤੇਲੁ।

(ਮ ੧.)